

Farkas Ádám főhadnagy:

KOMPLEX BIZTONSÁG, HIBRID KONFLIKTUSOK, ÖSSZETETT VÁLASZOK¹

DOI: [10.35926/HSZ.2020.4.2](https://doi.org/10.35926/HSZ.2020.4.2)

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány célja a hibrid fenyegetés kérdését a 21. század komplexitása felől megközelíteni. Arra fókuszál, hogy nemcsak a hibrid fenyegetés újszerű, hanem az egész környezet is, amelyben a 21. század államainak a rendet és a biztonságot oltalmazniuk kell. A szerző ezért szemléletváltást szorgalmaz. Véleménye szerint a biztonság és a védelem megközelítésének kell változnia, és majd ennek a tapasztalatain lehet a komplex állami válaszokat és fejlesztéseket megvalósítani a hibrid fenyegetések elleni védelem terén is. Ez a változás azonban több a hibrid fenyegetésekre történő felkészülésnél, ez egyfajta átállás lenne a 21. századi komplex biztonság szavatolására.

KULCSSZAVAK: hibrid fenyegetés, komplex biztonság, lawfare, államrendszer

BEVEZETÉS

A hibrid hadviselés vagy hibrid kihívások, konfliktusok témaköre ma egyre szélesebb körben vizsgált és egyre inkább felkapott a hadtudományok és a biztonságpolitika tekintetében, különösen a hadviselési formaként történő meghatározás okán. Az, hogy a témakör mint fenyegetés összetett vizsgálatára önálló európai kiválósági központot² hoztak létre, már árnyalja ezt a képet. A kiválósági központot a NATO és az EU is elismeri és támogatja, ugyanakkor az nem a NATO kiválósági központjai hálózatának részeként jött létre, vagyis – a közhiedelemmel ellentétben – döntően nem a katonai és politikai karakterű ernyőszervezet alá tartozik. Ennek oka lehet az is, hogy a vizsgálat tárgya jóval túlmutat a katonai fenyegetések körén, és olyan multi- és transzdiszciplináris kutatásokat, elemzéseket tesz szükségessé, amelyek egy valóban összetett és szerteágazó szemléletmód kialakítását, továbbá egy erre építkező reagálóképesség gondolati magvainak elvetését célozzák.

Jelen tanulmány hasonló gondolati íven kíván elindulni, vagyis azt tekinti alapvetésének, hogy a hibrid fenyegetés Európa keleti peremén történt nyílt megvalósulása valóban katonai végkifejlettel is járt mind Grúzia, mind pedig Ukrajna esetében. Mindazok a jellemzők azonban, amelyekkel ezeket a válságokat és a kicsúcsosodásukig vezető utat le lehet írni, sokkal inkább korunk biztonsági, társadalmi, technológiai, gazdasági, információs, kulturális összetettségéből, továbbá valós idejű kölcsönhatásosságából és sérülékenységi láncolataiból erednek, amire az Észtsország elleni 2007-es átfogó kibertámadás további példaként hozható fel. Ennek megfelelően a hibrid hadviselésre mint szükségképpen katonai

¹ A tanulmány a Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság megbízásából, a Honvédelmi Minisztérium által támogatott kutatás keretében készült.

² The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats. Finnország, Helsinki, létrehozva 2017-ben. <https://www.hybridcoe.fi/> (Letöltés időpontja: 2020. 05. 03.)

narratívára mutató megfogalmazás helyett a hibrid fenyegetést³ és az arra adandó válaszokat érdemes számításba venni, el nem feledve azt, hogy a felkészülésben sok más mellett a katonai komponensnek is kiemelkedő jelentősége van. Ezt azonban egy összetett és korszerű, jól koordinált összkormányzati válaszrendszer egyik szektoraként, nem pedig önálló opcióként kell értelmezni.

Innen indulva értelemszerűen megfordulni látszik a címben választott tárgykörök sorrendje, pontosabban a „komplex válaszok” megvilágításába kell helyezni minden egyes elemet ahhoz, hogy valóban a hibrid fenyegetésekhez, sőt ezen messze túlmutatva általában a társadalom és az állam biztonságát, érdekeit, fejlődését, stabilitását fenyegető 21. századi komplex kihívásokhoz igazodó szemléletet tudjunk kialakítani, amelyre aztán a válaszlépések is megfelelően felépíthetők lesznek. A fő kérdés tehát a hogyan? Vagyis a 21. századi környezet sajátosságait, dinamikáját, interdependenciáit és „real time” jellegét alapul véve, a felkészülés és a kezelés szempontjából hogyan is kell értelmezni a komplex biztonságot, a hibrid fenyegetéseket, továbbá az ezekkel kapcsolatos összetett állami és társadalmi válaszokat. Mindezt abban a meggyőződésben, hogy a cél a békés és biztonságos élet fenntartása és megerősítése, a további fejlődés megalapozása, vagy legalábbis az ezeket sértő, veszélyeztető beavatkozásokkal, visszaélésekkel szembeni hatékony ellenállás kialakítása.

A KOMPLEX BIZTONSÁG ÉRTELMEZÉSE A 21. SZÁZADBAN

A komplex vagy szektorálisan tagolt biztonság, illetve a korábban a biztonság fogalmi körébe szorosan nem tartozónak vélt területek „biztonságiasítása” már a 20. század második felében dinamikusán tért nyert a katonai, illetve háborús fókuszú biztonságfelfogással szemben. Ezeknek a nézeteknek a bázisán formálódtak azok a nézőpontok, amelyekre ma a komplex biztonságról alkotott alapvetéseink épülnek, persze kiegészülve annak a technológiai, világpolitikai és gazdasági változáshalmaznak a tapasztalataival, amelyeket az emberiség a 20. század végén megélt.

Barry Buzan, Ole Waever és Jaap de Wilde híres tanulmányukban ezt a 20. századi szemléletváltást a következőkkel közelítették meg: *„A kiterjesztők és a leszűkítők vitája a biztonsági tanulmányok körének abból az erőteljes beszűkítéséből – illetve az amiatti elégedetlenségből – fakad, amelyet a hidegháború időszakának hadi és nukleáris megszállottsága idézett elő. Ezt az elégedetlenséget előbb az 1970-es és 1980-as években a gazdasági és környezeti kérdéseknek a nemzetközi kapcsolatok napirendjére tűzése, majd a 90-es években az identitási kérdésekkel és az országhatárokon átívelő bűnözéssel kapcsolatos aggodalmak fölmerülése serkentette.”*⁴ Álláspontjukat arra alapozták, hogy szembefordulnak a leszűkítőkkal abban a tekintetben, hogy a biztonságot nem lehet már a háborúra, az azzal összefüggő (katonai) erőre, illetve csak azokra a jelenségekre korlátozni, amelyek ezekkel közvetlenül összefüggnek. Ehelyett a biztonságot inkább szektorális értelemben közelítették meg, és Buzan elemzésére alapozva fő szektorokként a katonai, a politikai, a gazdasági, a társadalmi, valamint a környezeti biztonságot határozták meg.

³ A NATO kommunikációjában ez a váltás már megjelent. Lásd Bi-SC Input to a New NATO Capstone Concept for the Military Contribution to Countering Hybrid Threats. 25. 08. 2010. https://www.act.nato.int/images/stories/events/2010/20100826_bi-sc_cht.pdf; NATO's response to hybrid threats. NATO E-Library, 08. 06. 2019. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_156338.htm (Letöltések időpontja: 2020. 05. 04.)

⁴ Barry Buzan et al.: A biztonsági elemzés új keretei. In: Póti László (szerk.): Nemzetközi biztonsági tanulmányok. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2006, 54.

Ehhez illeszkedik az amerikai DIME/DIME SEL⁵ megközelítés is, mely a diplomáciai, információs, katonai és gazdasági szférát, illetve újabban a tudományos és technológiai, a környezeti és a jogi dimenziókat⁶ emeli ki. Buzan szektorális felosztása kapcsán azonban hangsúlyozták, hogy „[a] szektoronként azonosított tételek azonban nem önálló létezők. A kényszerítési kapcsolatok nem a csere-, autoritási, identitási és környezeti kapcsolatoktól elkülönítve léteznek. A szektorokhoz kötődhetnek sajátos minták, de elválaszthatatlan részei maradnak a komplex egésznek. Kiválasztásuk célja egyszerűen a komplexitás elemzést megkönnyítő csökkentése. A szektorok alkalmazása kezelhetőbb méretűre korlátozza a vizsgálódás körét, csökkenti a szerepet játszó változók számát. [...] A szektorelemző módszer tehát szétbontással kezdődik, de újbóli összeállítással kell végződnie.”⁷

E módszer lényegét – támogató hangvétellel – Szálkai Kinga úgy foglalta össze, hogy „[a] szektorális megközelítés az adott elemzés célkitűzéseinek megfelelően elkülöníti a valóság egy szegmensét, ahol a vizsgált probléma lehatárolása könnyebbé válik, a kérdés összetett voltából fakadó nehézségek leegyszerűsödnek. [...] Fontos azonban kiemelni, hogy a szektorok az elemzés és nem a valóság egyszerűsítését szolgálják, a biztonság szektorokra bontása azt a célt szolgálja, hogy a külön-külön megvizsgált elem újra-összeillesztése által egy áttekinthetőbb képet kapjunk.”⁸ Egyértelmű tehát, hogy a szemléletváltás, amit a 20. század elhozott, kettős természetű. Egyrésztől magának a biztonságnak a fogalmát, tartalmát érintette az által, hogy a komplexitás irányába lépve meghaladta a katonai, illetve háborús dominanciára épülő biztonságfelfogást. Másrésztől azonban fejlesztette, differenciáltabbá tette a biztonság elemzésének módszerét is azzal, hogy azt elemekre bontva, majd ismét összesítve is elemzés tárgyává tette. Ez utóbbi szemléletmód pedig a biztonság egyre fokozódó differenciáltságának korábban kulcsjelentőségű, hiszen meghonosítandó mindazon területeken, ahol a biztonsággal összefüggésben kell rendszerszintű, korszerű megközelítést alkalmazni, függetlenül attól, hogy az az állam igazgatása vagy szervezése, esetleg egy vállalat irányítása, vagy valamely más, a biztonságpolitikától eltérő tudományterület.

Fontos azonban, hogy a 20. század második felével beköszöntő fordulatnál a hidegháború végét követő évtized hatásai tovább erősítették azt az alapot, ami a biztonság szektorális megközelítésével került meghatározásra. Roland Dannreuther a hidegháborús örökség kapcsán ugyanis azt írja: „A nagy méretű háború fenyegetésének csökkenése, a Délre és a gyenge államiságra irányuló egyre nagyobb figyelem, az egyedüli globális hegemon vezető szerepének problémája, az új nagyhatalmak felemelkedése: ezek a hidegháborús struktúra összeomlásának fontos következményei. De a hidegháború a nemzetközi biztonság változó dinamikájának csak az egyik, és néha még csak nem is a legfontosabb dimenzióját ragadja meg. Legalább két másik világméretű folyamatot és hosszabb távú fejleményt is figyelembe kell venni: a globalizációhoz köthető, tárgyi kultúrát érintő változásokat; valamint az eszmei-normatív változásokat, melyek olyan hosszú távú folyamatokhoz járulnak hozzá, mint az imperializmus delegitimációja, vagy a nemzetközi viselkedés erkölcsi megítélésének más,

⁵ Diplomatic, Information, Military, Economic, Scientific and Technological, Environmental, Legal and Law Enforcement – diplomáciai, információs, katonai, gazdasági, tudományos és technológiai, jogi és büntüldözési.

⁶ A téma kapcsán lásd Konstantin Khomko: A Nation Needs More than a DIME. 04. 03. 2019. <https://defense.info/williams-foundation/2019/04/a-nation-needs-more-than-a-dime/> (Letöltés időpontja: 2020. 05. 03.); Steven Heffington et al. (eds.): A National Security Strategy Primer. Washington D.C., National Defense University Press, 2019.

⁷ Uo. 62.

⁸ Szálkai Kinga: Előszó. Szektorelmélet és biztonságiasítás. In: Szálkai Kinga – Stepper Péter: A biztonság szektorális értelmezése. Új kihívások a kutatás napirendjén. Publikon Kiadó, Pécs–Budapest, 2015, 10.

alapvető változásai. E két folyamat egyike sem illeszkedik a hidegháború struktúrájához vagy annak időbeli kereteihez.”⁹ E szemlélet egyértelműen megmutatja, hogy korunk kihívásai, fenyegetései és általában biztonsága kapcsán lényegesen nagyobb feladat áll előttünk, mint a hidegháborús örökség feldolgozása és meghaladása. Ezek az idézetek és számos más, biztonságpolitikai arcélú áttekintés azonban mintha még óvatossággal tekintene arra a tényre, hogy a biztonság felfogása és szavatolása tekintetében egyaránt jelentős súlynövekedésen mentek keresztül azok a területek, amelyek a korábbi biztonságpolitikai megközelítéstől, de a különféle védelmi szféráktól is részben vagy egészben elkülönültek, távolabb estek.

Ha arra keressük a választ, hogy hogyan is kell helyesen értelmezni, majd ez alapján szavatolni a biztonságot a 21. században, akkor a helyes irányt meglátásom szerint úgy tudjuk kijelölni, ha a biztonsági dimenzióhoz igazodó gondolkodást és tapasztalatokat alkalmazva, de kellő nyitottságot és szintetizációs készséget mutatva fordulunk a társadalmi, gazdasági, információs, továbbá az ezekkel összefüggő pszichológiai kérdésekhez. Így azokat mind intenzívebben beemeljük a biztonságról alkotott képbe, illetve a biztonság szavatolására kialakított stratégiákba, rendszerekbe, eljárásrendekbe.

Ezt az alapvetést a klasszikus biztonsági fenyegetések, kihívások „korszerűsödése” már múlt időben támasztotta alá az elmúlt években, hiszen a 21. század megváltozott társadalmi, kulturális, kommunikációs, információs és pénzügyi lehetőségei már egyértelműen beépültek a bűnözés, a migráció, a terrorizmus, a hadviselés vagy épp a hírszerzés működésébe. Fontos azonban látni, hogy ezek a tapasztalatok jó eséllyel egy felívelési szakasz első részéből fakadnak, amit a jövőben az állami és nem állami szereplők kölcsönös versengése és térnyerési törekvései éppúgy felerősítenek majd, mint a további technológiai változások és ezeknek az egyénre és a társadalomra gyakorolt hatásai.

Sajátosan és elgondolkodtatóan ragadta meg ezt a változást Yuval Noah Harari, amikor „Homo Deus” című munkája felütésében úgy fogalmazott: „A 3. évezred hajnalán azonban az emberiség döbbenetes felismerésre ébred. A legtöbb ember nemigen gondol bele, de az elmúlt néhány évtized során sikerült valamennyire megzaboláznunk az éhezést, a járványokat és a háborút. Teljesen persze egyik problémát sem tudtuk megoldani, de felfoghatatlan és irányíthatatlan erőből kezelhető kihívássá változtak.”¹⁰ A szerző azonban nem vesztette el a realitásérzékét a nyitó megállapítás és az annak alátámasztására felsorakoztatott érvek feletti örömeiben. Gondolatmenetében ugyanis e felütésre úgy csatol vissza, hogy „eredményeink nagyságának elismerése azonban más üzenetet is hordoz: a történelem nem tűri a vákuumot. Ha az éhezés, a járvány és a háború hanyatlóban van, akkor az emberiség teendőinek listájára szükségképpen fel kell kerülnie valami másnak. [...] Az egyik fő teendő az emberiség és az egész bolygó megóvása lesz a saját hatalmunkban rejlő veszélyektől.”¹¹ Ezzel az intelmével pedig a tudományos fejlődésben, a technológia mindent behálózó voltában, továbbá a jóléti és fogyasztói modellek által felerősített globális gazdaságban rejlő áldások mellett azok veszélyeire is fokozott figyelmet fordít a szerző.

Ezek között azonban a háború hanyatlásának relációjában kiemelkedő a következő okfejtése a biztonság kapcsán: „A történelem folyamán a legtöbb ember magától értetődőnek tekintette a háborút és átmeneti bizonytalan időszaknak a békét. A nemzetközi kapcsolatokat a dzsungel törvénye irányította, [...] A 20. század második felében azonban az emberiség megszegte, sőt talán teljesen el is törölte a dzsungel törvényét. A Föld nagy részén a háború

⁹ Roland Dannreuther: Nemzetközi biztonság. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2016, 30.

¹⁰ Yuval Noah Harari: Homo Deus – A holnap rövid története. Animus Kiadó, Budapest, 2017, 11.

¹¹ Uo. 26.

ritkább lett, mint valaha. [...] Ezzel párhuzamosan a világgazdaság anyagalapúból tudásalapúvá vált. [...] Természetesen nincs garancia arra, hogy az Új Béke örökké fog tartani. Ahogy az atomfegyverek lehetővé tették az Új Békét, úgy az újabb technológiák újfajta háborúknak nyithatnak teret. Különösen a kiberhadviselés destabilizálhatja a világot azzal, hogy a kis országokat és nem állami szervezeteket is képessé teszi a nagyhatalmak elleni harcra.”¹²

A technológiai fejlődés áldásaiban rejlő veszélyekre tehát Harari éppen úgy felhívja a figyelmet, mint arra a valóban gyökeres változásra, amit talán fel sem fogunk ma történelmi léptékben, s így már annyira megszoktunk, hogy a jólétnek és a fogyasztói társadalomból fakadó gazdagságnak való kitettségünk szintén egy veszélyforrássá változott. Komoly kérdés ugyanis ezek vonatkozásában a történelmi fejlődési ívben rejlő feszültségek és „démonok” újbóli elszabadulásának veszélye is egy esetleges jólétet felváltó rosszlet idején. Nyitva áll tehát a kérdés, hogy történelmi tapasztalataink alapján mi történhet akkor a renddel és biztonsággal, ha az „Istenné lett állat”,¹³ ahogy Harari jelöli a történelmi munkájában az embert, elveszti gazdasági és ezáltal gazdasági stabilitását, alapját.

Érdemes ezért a gazdasági szegmens tekintetében a gazdaságtudományok újabb és újabb megállapításai mellett felidézni a világrendszer-elméletet, amely a kapitalista világgazdaságot önálló – a politikától lényegi mozgásaiban független – globális rendszerként közelítette meg, és ezzel kirajzolta korunk gazdasági függőségi mátrixát is, ami a biztonság szavatolása szempontjából kulcsfontosságú. Immanuel Wallerstein, a világrendszer-elmélet emblematikus alakja röviden így foglalja össze alaptézisüket: „*A világ, amelyben ma élünk, a modern világrendszer világa. [...] A modern világrendszer világgazdasági rendszer – ma épp úgy, mint mindig története során. S ma épp úgy, mint története során mindig, kapitalista világgazdaság. [...] A »világgazdaság« kifejezésen [...] olyan nagyobb földrajzi zónát értünk, amelyen belül a munkamegosztásnak és ezáltal az alapvető javak cseréjének, valamint a tőke és munkaerő áramlásának szignifikáns szintjéről beszélhetünk. A világgazdasági rendszerek egyik meghatározó tulajdonsága, hogy nem fogja őket össze valamilyen egységes politikai struktúra.*”¹⁴

Ennek fontossága abban rejlik, hogy a mára már valóban globális és valós idejű kapitalista világgazdaság részint párhuzamosan létezik a klasszikus politikai-hatalmi struktúrák mellett, építve persze azokra és közreműködésükre, sőt kitevé azok hatalmi behatásainak, de párhuzamos és eltérő logikájú, dinamikájú működési elvekkel és ezáltal hatóképességgel. A világrendszer-elmélet tehát arra világít rá, hogy a nemzetközi kapcsolatok és a geopolitika által hatalmi-politikai oldalról leírt világrend mellett – de azzal kölcsönhatásos kapcsolatban – létezik egy másik szisztéma, egy gazdasági létsík, amelynek önálló törvényszerűségei vannak. Ez szükségképpen éppúgy be tud avatkozni a politikai-hatalmi térbe, mint a politikai-hatalmi tér a gazdaságiba. E kölcsönös behatási képesség miatt mondhatjuk, hogy a világgazdaság működése nem zavartalan, és vegytisztán gazdasági törvényszerűségek által vezérelt. „*De hosszabb távon nézve mégis azt lehet mondani, hogy létezik egy egységes virtuális világpiac, amelyen minden termelési tényező elérhető – annak ellenére, hogy szüntelenül vannak olyan hatások, amelyek akadályozzák ennek az egységes világpiacnak a*

¹² Uo. 23–24.

¹³ Vö. Yuval Noah Harari: Sapiens – Az emberiség rövid története. Animus Kiadó, Budapest, 2017.

¹⁴ Immanuel Wallerstein: Bevezetés a világrendszer-elméletbe. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 57.

szabad funkcionalitását. [...] Ez a totális virtuális világpiac nagyon is valóságos abban az értelemben, hogy befolyásolja a cselekvők döntéseit... ”¹⁵ – írja Wallerstein.

A cselekvők „piaci” befolyásolásában ma azonban biztonsági szempontból sokkal több van, mint amit első ránézésre az államok és a piac közti relációkban jelölnék meg, így indokolt e gazdaságfelfogás részletesebb elemzése a biztonság dimenziójából nézve is.¹⁶ Dióhéjban: a piac jólétet segítő, gazdagodásra és szakadatlan felhalmozásra, ezáltal pedig fogyasztásra épülő jellege a társadalmak és az egyének létezését formálja, formálta át, így a hatóképesség terében megjelenik a gazdasági visszaesések által kiváltott krízisek kockázata is. A piac profitorientált voltának a közös morálon túllépő vadhajtatásai – azaz a feketepiac – egyértelműen összefonódnak a klasszikus biztonsági fenyegetések sorával, amelyek révén nemcsak gazdasági, hanem konkrét szuverenitást sértő megnyilatkozások képében visszahatnak a társadalmakra és az államokra, sőt kitermelhetnek olyan entitásokat, intézményeket, szuperstruktúrákat, amelyek bizonyos területeken akár versenghetnek is a nemzet-államok kompetenciáival.¹⁷ Ezt a versengést pedig a fogyasztásra, jólétre, gazdagodásra és ezek révén önkiteljesítésre épített korszellem az egyén szintjén is komolyan felerősíti olyan új egyéni és társadalmi jelenségekkel, kapcsolódási formákkal, hálózatokkal, amelyeket a korszak és a gazdaság tudásalapúvá változása felerősít.¹⁸

Áttekintve mindezt egyértelmű, hogy a 21. század komplex biztonságában már nemcsak számolni kell az állami szereplők mellett a nem állami szereplőkkel, hanem azoknak az államokkal közel azonos súlyt érdemes tulajdonítani, illetve egyes biztonsági szektorok tekintetében akár még nagyobbat is.

Hasonló megállapítás lehet az is, hogy a korábban domináns katonai fenyegetés és kockázat jelentősége ugyan nem múlt el, de jelentős mértékben felértékelődött a 20. század második felének trendjeit – például a hírszerzési háborút, a szervezett bűnözés vagy a terrorizmus befolyásolásra, beavatkozásra történő alkalmazását – folytatva a nem katonai jellegű fenyegetések súlya. Ez utóbbiak tekintetében azt is ki kell emelni, hogy a nem katonai tényezők körében kulcsjelentősége van azoknak a tereknek (kibertér, közösségi média, telekommunikáció), amelyek hatásuk jelentősebb részét lényegében a civil szférában, a katonai, illetve a tágabb értelemben vett nemzetbiztonsági funkciók klasszikus mozgáspályáin kívül valószínűsítették meg, és mára már alapjaiban határozzák meg az egyéni és a társadalmi élet és működés realitását.

Ezek a jelenségek azonban a technikai fejlődés dinamikáját látva, meglehet, hogy még csak felívelőben vannak, s a közösségiség és a kapcsolatok virtualizálásával, valamint a közösségformáló információk és erők virtuális térbe szorításával és egyre nehezedő ellenőrizhetőségével még csak most kezdik igazi kibontakozásukat. Ezek az emberi devianciák,

¹⁵ Uo. 61.

¹⁶ Bővebben lásd Immanuel Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.; Slavoj Žižek: Zűr a Paradicsomban – A történelem végétől a kapitalizmus végéig. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2016.

¹⁷ A téma kapcsán bővebben lásd Szigeti Péter: Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005.; Pongrácz Alex: Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális erőterben – avagy megszelídíthető-e a globalizáció? Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019.; Böröcz József: Hasított fa – A világrendszer-elméletől a globális struktúráváltásokig. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2017.

¹⁸ A téma kapcsán lásd Nico Stehr: A szabadság a tudás leánya. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017.; Manuel Castells: A tudás világa. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.; Parag Khanna: Konnektográfia – A globális civilizáció jövőjének feltérképezése. HVG Könyvek, Budapest, 2016.

szocializációs vagy pszichés zavarok felerősödésének éppúgy terepet adhatnak, mint a szervezett bűnözésnek, a radikalizáció terjedésének, az egyének ártó célokra történő toborzásának és a politikai destabilizációs törekvéseknek. A kriptovalutákkal elkövetett csalások és pénzmosási törekvések, a nemzetközi terrorizmus, a szélsőjobb- és a szélsőbaloldal propagandatevékenysége és toborzási törekvései, a különféle kibertámadások, a 2013-as ukrán válság, a 2011-es arab tavasz és a 2019-es hongkongi tüntetések szervezése és visszhangja mind-mind igazolják ezeket.

Be kell tehát látnunk, hogy a 21. század komplex biztonsága tekintetében minden korábban megtapasztaltnál nagyobb jelentőséget szereztek a klasszikusan nem védelmi és biztonsági tényezők, vagyis szemléletünknek olyan irányt kell felvennie, amely igazodik ehhez a változáshoz, és a biztonság felfogását és szavatolását egy rendkívül sokszínű, többszintű, virtuális és reális szférák bonyolult kölcsönhatásaira épülő mátrix szerves részeként, nem pedig valami attól függetlenként közelíti meg. A biztonság ma már nem feltétlenül egy jól elkülöníthető ambíció, cél vagy állapot, hanem sokkal inkább ennek a felfoghatatlanul összetett valóságnak az a jellemzője, amelyre a többségi társadalmak normális működése és háborítatlansága, ezáltal pedig a fejlődés és a gyarapodás épül.

HOGYAN ILLESZKEDIK A HIBRID FENYEGETÉS A 21. SZÁZADI KÖRNYEZETBE?

Ha a hibrid hadviselés, hibrid konfliktus, hibrid fenyegetés sokrétű megközelítéseinek¹⁹ öszszegésként elfogadjuk azt a megállapítást, miszerint a hibrid fenyegetés

- egy stratégiailag szervezett és tervszerű,
- folyamatosan és jelentős mértékben koordinált,
- katonai és nem katonai elemeket vegyesen alkalmazó,
- állami és nem állami szereplők bevonásával realizálódó,
- más állam(ok), társadalom érdekeit sértő,
- a nyílt és direkt szembenállás helyett a befolyásolással, felforgatással, klienskonfliktusok gerjesztésével operáló beavatkozási forma,
- amelyben az eskzaláció során döntő súlyt a nem katonai elemek kapnak még a konfliktusos helyzetekben is,
- és amelyek mögött a katonai erő inkább elrettentő jellegű az állami szereplő jelenléte esetén, és csak később kerül bevonásra, ha szükséges,

akkor azt mondhatjuk, hogy a hibrid fenyegetés lényegében a 21. századi komplex biztonság rendkívül differenciált és sok összetevős fenyegetési formája.

¹⁹ A téma kapcsán lásd Gregory F. Treverton et al.: Addressing Hybrid Threats. Swedish Defence University, Stockholm, 2018.; Heine Sorensen – Dorthe Bach Nyemann: Going Beyond Resilience – A recitalized approach to countering hybrid threats. The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, Helsinki, 2018.; Patrick Cullen: Hybrid threats as a new 'wicked problem' for early warning. The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, Helsinki, 2018.; Eugenio Cusumano – Marian Corbe (eds.): A Civil-Military Response to Hybrid Threats. Palgrave Macmillan, Cham, 2018.; Aurel Sari: Blurred Lines: Hybrid Threats and the Politics of International Law. The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, Helsinki, 2018.; Magnus Normark: How states use non-state actors – A modus operandi for covert state subversion and malign networks. The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, Helsinki, 2019.; Tiina Ferm: Laws in the Era of Hybrid Threats. The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, Helsinki, 2017.

A hibrid fenyegetés alapvető célja – ha úgy tetszik, természete – a korábbi működési elvek, eljárásrendek, receptek és megoldások alkalmazhatóságának aláásása és a 21. századi környezet sajátosságainak maximális alkalmazása az elérendő más államok, társadalmak stabilitását aláásó vagy elbizonytalanító célok teljesülése érdekében. Fontos kiemelni, hogy a hibrid fenyegetés stratégiai eszköztárában minden lehetőséggel számot kell vetni a klasszikus fenyegetésektől és elrettentéstől a bűnözésnek, a társadalmi feszültségeknek, a gazdasági sajátosságoknak, a diplomáciai helyzetnek, az infrastrukturális kitettségeknek, az iskolázottságból és jólétekből is következő közösségi befolyásolhatóságnak, a jogi szabályozás és környezet bizonytalanságainak vagy épp az államműködés zavarainak a kihasználásán át egészen az elhúzódozó információs és pszichológiai műveletekig.

E körben a transzatlanti térség jogállamiság-vitáira és -diskurzusára figyelemmel érdemes lenne fokozott figyelmet fordítani a jog „fegyverként” való alkalmazására, vagyis arra a jelenségre, amelyet eredendően az amerikai szakirodalom „*lawfare*”-ként²⁰ nevesít a hadviselés angol megfelelőjét, a *warfare*-t házasítva a jog angol megfelelőjével (*law*). A jogi felkészületlenség a hibrid szcenáriókra ugyanis egy jogállamot határhelyzetbe tud sodorni, hiszen ha szabályozásában és államműködésében nem követi a világ változásait, és így kerül bele egy hibrid helyzetbe, akkor vagy áthágja önvédelme érdekében saját jogi kereteit, és ezzel lényegében megszűnik jogállamnak lenni, vagy betartja szabályait, és szükségképpen alulmarad a szembenállásban.

Ahhoz azonban, hogy közelebb kerüljünk a hogyanra adandó válaszhoz, a fentiek-nél jóval szélesebb és kritikusabb körben is érdemes lehet diskurzust kezdeményeznünk a 21. századi biztonsági környezet sajátosságaira és a hibrid fenyegetések jellemzőire figyelemmel. Ha ugyanis számba vesszük a hibrid fenyegetés jellemzőit, akkor azok mindegyikének 21. századi érvényesülése kapcsán komoly elemzések, kutatások lefolytatása lenne szükséges, amelyek kapcsán konstruktív kritikával kell megkérdőjeleznünk a 20. századi biztonságfelfogásra építő szemléletünk elemeit is.

Átgondolás tárgyává kell tennünk először is azt, hogy a nem állami szereplők jelentőségének növekedése milyen módon ellensúlyozható a biztonság megóvása érdekében. Ez értelemszerűen magában foglalja a biztonsági eljárásaink és módszereink felülvizsgálatát, azok technológiafejlődéshez történő korszerűsítését, de egyértelműen az oktatási-képzési szisztémák felülvizsgálatát is, a társadalom biztonsgtudatának erősítése körében pedig annak a hatékony, de nem eltúlzott megjelenítését, hogy korunk számos – adott esetben akár jelentős – fenyegetése is megvalósulhat nem állami szereplők fellépéseként, azaz akár egyéni, akár kiscsoportos, akár szervezett nagyobb és nemzetekhez nem kötött hálózatok akciójaként. Ezek ellensúlyozása az ártó cselekmények társadalmi el nem fogadottságán,

²⁰ A téma kapcsán lásd Charles J. Dunlap Jr.: *Law and Military Interventions: Preserving Humanitarian Values in 21st Conflicts*. Unpublished paper presented at Harvard University, Carr Center, Washington, 29. 11. 2001. <https://people.duke.edu/~pfeaver/dunlap.pdf> (Letöltés időpontja: 2019. 10. 01.); Sascha Dov Bachmann – Andres B. Munoz Mosquera: *Lawfare and hybrid warfare – how Russia is using the law as a weapon*. *Amicus Curiae*, *Journal of the Society for Advanced Legal Studies*, Summer 2015, 25–28.; Tawia Ansah: *Lawfare: A Rhetorical Analysis*. *Case Western Reserve Journal of International Law*, Vol. 43, 2010, 87–119.; Michael A. Newton: *Illustrating Illegitimate Lawfare*. *Case Western Reserve Journal of International Law*, Vol. 43, 2011, 255–277.; Michael Kearney: *Lawfare, Legitimacy and Resistance: The Weak and the Law*. In: Ardi Imseis (ed.): *The Palestine Yearbook of International Law*. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2010, 79–129.; Sascha Dov Bachmann – Andres B. Munoz Mosquera: *Hybrid Warfare as Lawfare: Towards a Comprehensive Legal Approach*. In: Eugenio Cucumano – Marian Corbe (eds.): *A Civil-Military Response to Hybrid Threats*. Palgrave MacMillan, Cham, 2018, 61–76.

illetve a szükséges ellenlépések társadalmi támogatottságán alapul. E tekintetben azt is át kell gondolni, hogy a nemzetközi béke és biztonság rendszere miként tudja a nem állami szereplők problémáját ma kezelni, és ott, ahol erre a második világháború után kialakított nemzetközi rezsim nem vagy nem kellő hatékonysággal képes, milyen alternatív megoldások fogadhatók el.

A nem katonai, pontosabban a nem védelmi és biztonsági szférák formálóival, fejlesztőivel, kutatóival és szakértőivel együttműködésben mérlegelni kell a folyamatosan fejlődő és változó technológiai és információs környezet biztonságosabbá tételét, valamint azokban az ártó cselekmények megelőzésének erősítését. A biztonságfokozás iránti törekvésre ma már példa lehet akár a közösségi média területén történt változások sora a terrorista és szélsőséges tartalmak tekintetében, de az új fejlesztések fokozott biztonsági igényeinek megjelenítése is akár az önvezető gépjárművek, távvezérelt vagy automatizált ipari folyamatok, valamint más okos technológiák révén. Fontos azonban kiemelni, hogy eddig ezek a változások megrázó események és tapasztalások, nemritkán támadások után következtek be, míg a jövőben a megelőzésre kellene helyezni a hangsúlyt.

Elemezni kell a különféle ágazatok működtetése, irányítása, szabályozása tekintetében annak lehetőségét, hogy hogyan lehet a biztonság fokozása érdekében olyan összehangolt működést kialakítani, amely nem gátolja az egyes ágazatok működését és fejlődését, de hatékonyan és rugalmasan képes a biztonság szavatolására egy olyan korszakban, ahol a markáns fenyegetések pontosan ezeket, vagyis a nem katonai, nem védelmi tényezőket használják a beavatkozás primer terepeként. E körben át kell gondolni az állam működése és különösen a kormányzás koordinációs vonatkozásai tekintetében is azt, hogy rendelkezésre állnak-e a szükséges eljárási és szervezeti alapfeltételek egy ilyen komplex államműködés és ezáltal biztonsággarantálás eléréséhez.

A *lawfare* vonatkozásában egyértelmű, hogy a nemzetközi szabályozást és kötelezettségeket minden államnak át kell úgy is gondolnia, hogy azt ellene miként lehet felhasználni egy adott feszültség, krízis esetén. Mondhatnánk ezt úgy is, hogy az egyes államoknak fel kell mérniük saját jogi sérülékenységüket, hiszen korunkban egyértelmű, hogy a jogi keretek kihasználása is egy „fegyver” azon a bizonyos palettán, amiről a hibrid fenyegetések eszköztára összeáll. Ez belső, nemzetállami szinten azt a kötelezettséget is maga után vonja, hogy a jogállami szabályozást úgy kell megújítani, hogy az a lehető legalkalmasabb legyen a komplex biztonság szavatolására, miközben a túlkapasok, szükségtelen és aránytalan jogkorlátozások lehetőségének minimalizálásával, de a rugalmasság maximalizálásával biztosítsa az állam védelmi és nem védelmi képességeinek igénybevételét abban az esetben, ha olyan jelenségek realizálódnak területén, illetve érdekszférájában, amelyek miatt okkal feltételezhető, hogy azok egy hibrid forgatókönyv részét képezik.

A hibrid fenyegetések kapcsán azt is számításba kell venni, hogy mitől válik egy beavatkozás, jelenség, fellépés hibrid fenyegetéssé, és kialakíthatók-e ennek a konszenzusosan elfogadható azonosítási feltételei. Egy ilyen protokoll – és az ehhez kapcsolódó, megfelelően kimunkált fogalomrendszer – hiánya esetén ugyanis szabad mérlegelés, ha úgy tetszik állami diszkréció és geopolitikai mozgástér függvénye lesz csupán, hogy egy állam mely jelenséget minősít hibrid fenyegetésnek vagy támadásnak, és azzal kapcsolatban milyen válaszleépéseket foganatosít. Úgy is mondhatnánk, hogy egy ilyen konszenzusos „*check list*” kialakítása nélkül csak felerősítjük a *lawfare* azon tendenciáját, hogy a teljes fellazítással aláássuk a nemzetközi kereteket és korlátokat. E tendencia azonban visszajára is fordulhat, hiszen ilyen egyezményes jellemzők nélkül adott esetben egy állami képviselő elleni, terrorllesnek titulált dróntámadás is hibrid támadásnak minősíthető, mondván, hogy az a

bizonytalan, nemzetközileg el nem fogadott jogi kategóriák visszaélésszerű alkalmazására épül. Ez utóbbi kapcsán érdemes kívánni, hogy hasonló érvelés megfogalmazódik-e Irán részéről Szulejmáni tábornok amerikaiak általi, 2020. január 3-án bekövetkezett likvidálását követően.

Mindent egybevetve tehát azt mondhatjuk, hogy a hibrid jelenség a 21. század rendkívül összetett biztonságának a lenyomata a fenyegetési oldalról. Ezzel kapcsolatban azonban legitim a kérdés, hogy ez vajon önálló fenyegetésként, hadviselésként értelmezendő, vagy korunk biztonságának jellegéből adódóan állandó jellemzője a biztonságot veszélyeztető és sértő cselekmények egy csoportjának. E teoretikus vitakérdés eldöntésétől függetlenül azonban azt biztosan állíthatjuk, hogy a hibrid fenyegetés által körülírt rendkívül összetett és a védelmi szféra minden ágát, sőt a nem védelmi szférák sokaságát is érintő negatív jelenségalmaz velünk él, méghozzá ezer és ezer formában, messze túllépve a grúzai és az ukrán válságon. Ahhoz pedig, hogy ezekkel szemben megfelelően fenn tudjuk tartani a békénket és biztonságunkat, hasonlóan összetett válaszokra és komplex felkészülésre van szükségünk, mint amilyen maga a fenyegetés.

HOGYAN IS ADHATÓK ILYEN ÖSSZETETT VÁLASZOK?

Az első és legfontosabb teendő, hogy állam és társadalom, egyén és közösség, védelmi szakember és civil szereplő felosztásoktól függetlenül és démonizálástól mentesen el kell fogadnunk, hogy a világunk és vele az életünk jelentős mértékben megváltozott. A technológiai és különösen az információs fejlődés lényegében az élet minden területét átformálta. Ez rengeteg előnnyel, a fejlődés exponenciális növekedésével és új életforma kialakulásával járt együtt. A változásnak azonban árnyoldalai is vannak. A környezeti változással együtt járó jóléti, mégis versengő és azonnali előnyökre, hozadékokra törekvő társadalmi habitus egyik oldalról megtörte a korábbi évezredek stabilitást adó hagyományainak és közösségi kereteinek egy részét. Másik oldalról a fejlődés a nélkülözés, a háborúskodás, a járványok korábban bevett borzalmait felszámolva/megzabolázva jelentős mértékben leszorította az ellenálló képességünket, miközben e problémák visszatérése – akár a fejlődéssel kombinálva – nem zárható ki; a világban napjainkban is milliárdos lélekszám néz szembe hatalmas kihívásokkal, és kerül időről időre konfliktusba a mi „másik világunkkal” akár a migráció, akár a terrorizmus formáiban.

A változásban nincs vegytiszta jó és rossz. Ahhoz, hogy az előnyöket a többség javára és fejlődésére tudjuk használni, alkalmazkodnunk kell. Ehhez pedig a közösség szintjén szükséges felidézni Konrad Lorenznek az alkalmazkodásról írt gondolatait, melyek szerint „[a]z alkalmazkodás valódi kognitív folyamat, melynek során az élő szervezet a környezetben rendelkezésre álló információk közül az életben maradása szempontjából fontosakat magába építi”.²¹ Ez az alkalmazkodás ugyanis együtt jár azzal, hogy a többségi jó elleni fenyegetéseket el kell kerülni, meg kell előzni, és ha bekövetkeztek, akkor le kell törni, illetve minimalizálni kell. Ez a szemléleti irányváltás meglátásom szerint a hogyan első építőeleme.

Erre az elemre építhető a második elem, a társadalmi támogatás. Transzatlanti térségünk jogállamaiban a társadalmi, állami, jogi fejlődés évezredek, vargabetűkkel teli útjai során a politikailag plurális, demokratikus alapokon álló, jogállami – tehát az államot a saját maga

²¹ Konrad Lorenz: A civilizált emberiség nyolc halálos bűne. Helikon Kiadó, Budapest, 2019, 10.

által alkotott joggal korlátozó – berendezkedés szilárdult meg. Ennek tartóssága, illetve ezen belül egy diskurzus tartóssága a társadalom többségének támogatásán nyugszik. Ha a társadalom megéri, elfogadja és megéli, hogy a világ megváltozott, és az ebből megtapasztalt előnyök pedig csak akkor tarthatók fenn és fokozhatók a fejlődéssel, ha egyben a fejlődés visszaélészerű kiaknázásával szemben is megfelelő eljárásokat, módszereket, szervezeteket alakítunk ki és alkalmazunk, akkor biztosítható a megfelelő szemléleti alap a komplex – állami és társadalmi – ellenálló képesség erősítéséhez.

A társadalmi támogatottság talaján meg kell kezdeni az állami képességek át- és kialakítását a megváltozott, 21. századi biztonság komplexitásába illeszkedő módon. E körben az államnak felül kell vizsgálnia önmaga szervezetrendszerét, eljárásait, szabályozását, és összehangolt módon meg kell újítania azokat, méghozzá oly módon, hogy a kialakított rendszer a többségi társadalom támogatását éppúgy elnyerje, mint a korszerűség vagy épp a transzatlanti konformitás jelzőjét. Fontos e körben kiemelni, hogy a külföldi minták vakbuzgó – de szakmailag energia- és költségtakarékos – követése épp annyira káros e tekintetben, mint a korábban meghozott döntéseink dogmaként való őrzése, miközben akörül a világ és minden környezeti tényező már megváltozott. Találó e tekintetben John Maynard Keynes gondolata, miszerint: „*Nem az új gondolatok megértése a nehéz, hanem a régiéktől való megszabadulás; mert ezek behálózzák agyunk minden zugát...*”²² Olyan megújulásra van tehát szükség, amely a nemzeti sajátosságokra építve szintetizálja a kor kihívásaihoz és a szövetségi, külpolitikai elvárásokhoz igazodó, rendszerszintű megoldásokat, méghozzá hosszú távra, folyamatos és rugalmas működésre felkészülve. Nem egy-egy szervezet átalakítása, nem egy-egy feladatrendszer bővítése vagy finomhangolása, hanem a rendszerszintű működés, társadalommal és civil (nem védelmi) szférával összhangba kerülő megújítására van szükség.

E tekintetben a biztonság értelmezésének és szavatolásának hogyanja kapcsán törekednünk kell a klasszikus biztonság szemléleten korábban kívül eső társadalmi, technológiai, gazdasági, pszichológiai folyamatok részletező megértésére, illetve e területek újdonságainak követésére és feldolgozására, de úgy, hogy ezt ne a biztonságiasítás ráerőszakolásával, hanem a kapcsolódó sajátos diszciplínák biztonsági szférába történő hatékony beforgatásával valósítsuk meg. A helyes lépés ugyanis egy dinamikusan változó világban nem az, hogy elvárjuk a változó közegtől, hogy alkalmazkodjon a biztonsági elvárásainkhoz, hanem az, hogy elsőként mi, a biztonság szavatolói alkalmazkodunk gondolkodásunkban és működésünkben is a környezethez, és utána próbáljuk meg a biztonsági tapasztalatainkat visszacsatornázni a környezetbe, mintegy erősítve annak biztonság tudatát, ellenálló képességét.

Ez a folyamat éppúgy maga után vonja a civil ágazatok szabályozásának, működésének korrekcióját és abban a biztonsági tényezők, eljárások erősítését és összehangolását, mint a védelmi és a biztonsági szervezetek rendszerének újragondolását, újraszabályozását, az elmúlt évek válságainak és nemzetközi fenyegetéseinek tapasztalataira épülő rugalmas és operatív, de törvényileg kontrollált megoldások rendezett meghonosítását, valamint a szükség szerint magas szintű kormányzati koordináció szervezeti és eljárásbeli feltételeinek megerősítését.

Ahogy a hibrid fenyegetések kapcsán fentebb írtam, hatékony reagálás csak úgy lehetséges, ha maga a felkészülés, megelőzés, illetve szükség esetén az elrettentés vagy a

²² John Maynard Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965, 11.

válasz is legalább olyan jól rendezett, koordinált és strukturált, mint maga az ellenérdekelt beavatkozás. Erre törekedve a transzatlanti térségben számos, a nemzetközi térben fajsúlyos szereplő komoly lépéseket tett az elmúlt években, miközben rendszereik már a 20. század végén is jóval operatívabbak és gördülékenyebbek voltak, mint a mi kortárs megoldásaink.²³ Érdemes ezt megfontolva kihasználni minden „válságközi résidőt” és előkészíteni hazánkban is az átfogó korszerűsítést.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ansah, Tawia: *Lawfare: A Rhetorical Analysis*. Case Western Reserve Journal of International Law, Vol. 43, 2010, 87–119.
- Bachmann, Sascha Dov – Mosquera, Andres B. Munoz: *Hybrid Warfare as Lawfare: Towards a Comprehensive Legal Approach*. In: Eugenio Cucumano – Marian Corbe (eds.): *A Civil-Military Response to Hybrid Threats*. Palgrave MacMillen, Cham, 2018, 61–76.
- Bachmann, Sascha Dov – Mosquera, Andres B. Munoz: *Lawfare and hybrid warfare – how Russia is using the law as a weapon*. Amicus Curiae, Journal of the Society for Advanced Legal Studies, Summer 2015, 25–28. DOI: 10.14296/ac.v2015i102.2433
- Bi-SC Input to a New NATO Capstone Concept for the Military Contribution to Countering Hybrid Threats. 25. 08. 2010. https://www.act.nato.int/images/stories/events/2010/20100826_bi-sc_cht.pdf;
- Böröcz József: *Hasított fa – A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2017.
- Buzan, Barry – Waever, Ole – de Wilde, Jaap: *A biztonsági elemzés új keretei*. In: Póti László (szerk.): *Nemzetközi biztonsági tanulmányok*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2006, 53–112.
- Castells, Manuel: *A tudás világa*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.
- Cullen, Patrick: *Hybrid threats as a new 'wicked problem' for early warning*. The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, Helsinki, 2018.
- Cusumano, Eugenio – Corbe, Marian (eds.): *A Civil-Military Response to Hybrid Threats*. Palgrave Macmillen, Cham, 2018.
- Dannreuther, Roland: *Nemzetközi biztonság*. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2016.
- Dunlap, Charles J. Jr.: *Law and Military Interventions: Preserving Humanitarian Values in 21st Conflicts*. Unpublished paper presented at Harvard University, Carr Center, Washington, 29. 11. 2001. <https://people.duke.edu/~pfeaver/dunlap.pdf>

²³ Példaként említhető, hogy a nemzetbiztonság átfogó, fegyveres védelmi területeken túlmutató felfogása az Amerikai Egyesült Államokban állami szinten már 1947-ben a nemzetbiztonsági törvénnyel megalapozást nyert. Emellett Európa mértékadó államaiban ez a megközelítés már adott volt a 20. század végére, sőt a fegyveres védelmi és biztonsági képességek békeidejű, szükség szerinti, kontrollált kooperációja is egyértelmű és társadalomilag elfogadott alapvetés volt. Magyarországon a nemzetbiztonság ilyen komplex megközelítése szervezeti, szabályozási és funkcionális szinten lényegében még nem létezik, mivel nálunk az 1989-ben kialakított, az egypartí diktatúra által keltett félelmek miatt az ország védelmi képességeit inkább korlátozó, elhatároló szabályok vannak rendszerszinten érvényben. A kormány Nemzetbiztonsági Kabinetje ugyan látszólag tükrözi a nyugati szemléletet, de az összetételében védelmi-biztonsági túlsúlyt mutat, másrésztől direkt és azonnali kormányzati szintű döntési jogkörökkel nem rendelkezik, harmadrészt az egyes védelmi, biztonsági szervezetek szabályozása élesen elhatárolja alapesetben a békeidejű összehangolt fellépést, különösen a fegyveres erő tekintetében. Ezért kellett a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzetre külön törvényalkotással kereteket adni, amilyenek azonban minden fenyegetési szegmensre még nincsenek meg.

- Ferm, Tiina: *Laws in the Era of Hybrid Threats*. The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, Helsinki, 2017.
- Harari, Yuval Noah: *Homo Deus – A holnap rövid története*. Animus Kiadó, Budapest, 2017.
- Harari, Yuval Noah: *Sapiens – Az emberiség rövid története*. Animus Kiadó, Budapest, 2017.
- Heffington, Steven – Oler, Adam – Tretler, David (eds.): *A National Security Strategy Primer*. Washington D.C., National Defense University Press, 2019.
- Kearney, Michael: *Lawfare, Legitimacy and Resistance: The Weak and the Law*. In: Ardi Imseis (ed.): *The Palestine Yearbook of International Law*. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2010, 79–129.
- Keynes, John Maynard: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965.
- Khanna, Parag: *Konnektográfia – A globális civilizáció jövőjének feltérképezése*. HVG Könyvek, Budapest, 2016.
- Khomko, Konstantin: *A Nation Needs More than a DIME*. 04. 03. 2019. <https://defense.info/williams-foundation/2019/04/a-nation-needs-more-than-a-dime/>
- Lorenz, Konrad: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Helikon Kiadó, Budapest, 2019.
- NATO's response to hybrid threats. NATO E-Library, 08. 06. 2019. https://www.nato.int/cps/en/nato-hq/topics_156338.htm
- Newton, Michael A.: *Illustrating Illegitimate Lawfare*. Case Western Reserve Journal of International Law, Vol. 43, 2011, 255–277.
- Normark, Magnus: *How states use non-state actors – A modus operandi for covert state subversion and malign networks*. The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, Helsinki, 2019.
- Pongrácz Alex: *Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális erőterben – avagy megszelídíthető-e a globalizáció?* Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019.
- Sari, Aurel: *Blurred Lines: Hybrid Threats and the Politics of International Law*. The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, Helsinki, 2018.
- Sorensen, Heine – Nyemann, Dorthe Bach: *Going Beyond Resilience – A recitalized approach to countering hybrid threats*. The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, Helsinki, 2018.
- Stehr, Nico: *A szabadság a tudás leánya*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017.
- Szálkai Kinga: *Előszó. Szektorelmélet és biztonságiasítás*. In: Szálkai Kinga – Stepper Péter: *A biztonság szektorális értelmezése. Új kihívások a kutatás napirendjén*. Publikon Kiadó, Pécs–Budapest, 2015.
- Szigeti Péter: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világgazdaság jelenlegi stádiuma*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005.
- The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats. <https://www.hybridcoe.fi/>
- Treverton, Gregory F. – Thvedt, Andrew – Chen, Alicia R. – Lee, Kathy – McCue, Madeline: *Addressing Hybrid Threats*. Swedish Defence University, Stockholm, 2018.
- Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.
- Wallerstein, Immanuel: *Bevezetés a világgazdaság-elméletbe*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.
- Žižek, Slavoj: *Zűr a Paradicsomban – A történelem végétől a kapitalizmus végéig*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2016.